

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ
KOMISJA ŚCIGANIA ZBRODNI PRZECIWKO NARODOWI POLSKIEMU

ZBRODNIA KATYŃSKA W KRĘGU PRAWDY I KŁAMSTWA

pod redakcją Sławomira Kalbarczyka



WARSZAWA 2010

Zbrodnia Katyńska w edukacji formalnej i nieformalnej w okresie III RP. Próba zarysu

Prezentowany szkic ma na celu przedstawienie form upowszechniania wiedzy na temat Zbrodni Katyńskiej po upadku komunizmu w Polsce. Jego objętość wyklucza oczywiście dogłębne przeanalizowanie problemu – w tym wypadku byłyby potrzebna gruntowna kwerenda bardzo bogatego materiału źródłowego oraz wnikliwe studium – pozwala natomiast przybliżyć pewne formy prezentowania i propagowania wiedzy o Zbrodni Katyńskiej¹. Tekst w znaczącej części dotyczy lat 1989–2009, jednak autor kilka słów poświęcił także okresowi bezpośrednio poprzedzającemu upadek komunizmu w Polsce.

Jeżeli wierzyć wynikom badań opinii publicznej przeprowadzonych w kwietniu 2007 r., a więc jeszcze przed premierą filmu Andrzeja Wajdy *Katyń*, Zbrodnia Katyńska była znana 94 proc. społeczeństwa². Gdy jednak zadano pytanie, kto jest winny zbrodni, odpowiedzi nie były tak jednoznaczne – 61 proc. badanych wskazało ZSRS, 11 proc., Niemcy, 19 proc. twierdziło, iż nie jest to kwestia rozstrzygnięta³. Szczególnie niepokojąco wypadły wyniki badania ankietowego w grupie osób w wieku 18–29 lat, a więc osób, których edukacja historyczna odbyła się już w wolnej Polsce. Na ZSRS wskazało tylko 40 proc. ankietowanych, na Niemcy – 25 proc., 26 uważało, że sprawa nie jest jeszcze wyjaśniona, a 9 proc. nie miało zdania⁴. Dla porównania można przytoczyć wyniki ankiety, przeprowadzonej wiosną 1990 r. wśród 174 uczniów jednej z warszawskich szkół. Tylko niecałe 3 proc. wówczas ankietowanej młodzieży nie wskazało Sowiec jako odpowiedzialnych za Zbrodnię Katyńską⁵. Wyniki badania z 2007 r. pokazały, jak płytką i niepełną jest wciąż wiedza o jednym z najważniejszych i najbardziej tragicznych wydarzeń w historii Polski.

Podczas wspomnianego na początku badania sondażowego zapytano, kiedy osoba ankietowana dowiedziała się o Katyniu⁶. 55 proc. badanych zadeklarowało, iż o zbrodni dowiedziało się już w niepodległej Polsce⁷. W odpowiedzi na pytanie o źródło tej wiedzy wskazywano głównie: media (76 proc.), edukację szkolną (35 proc.), rodzinę i znajomych (24 proc.), książki (20 proc.)⁸. Większość ankietowanych wiedzę o Zbrodni zawdzięcza więc działalności edukacyjnej.

Warto na początku określić, jakie działania mogą mieć charakter edukacyjny. Z praktycznego punktu widzenia każde działania (szkolne, naukowe, upamiętniające, religijne, publikacje medialne) mają charakter działań edukacyjnych. Pozwalają bowiem pogłębić

¹ Za uwagi do niniejszego tekstu bardzo dziękuję Oldze Tumińskiej i Kamili Sachnowskiej.

² *Opinia publiczna o Katyniu – Zbrodni i kłamstwie. Wyniki sondażu TNS OBOP dla „Warto Rozmawiać”*, Warszawa 2007, s. 3–4. Trzeba jednak zastrzec, iż 10 proc. odpowiedzi twierdzących było błędnych.

³ *Ibidem*, s. 5.

⁴ *Ibidem*, s. 10.

⁵ I. Rysak, L. Rysak, *Katyń w świadomości Polaków*, Warszawa 1990 (mps), s. 24.

⁶ Wskazać można było więcej niż jedną odpowiedź.

⁷ *Opinia publiczna o Katyniu – Zbrodni i kłamstwie...*, s. 5.

⁸ *Ibidem*, s. 6.

wiedzę osób zainteresowanych problemem, a także zaciekać tych, dla których temat jest obcy. Mnogość takich działań w dużej mierze utrudnia ich krótką analizę. Autor skupił się więc na wybranych działaniach, przede wszystkim tych, które wymuszają na odbiorcach przynajmniej niewielką aktywność.

Generalnie edukację można podzielić na dwa typy: edukację formalną i nieformalną. Ta pierwsza jest związana ze szkołą, opiera się na dokładnych wytycznych, podstawach programowych itp. Edukacja nieformalna, szczególnie dla historii, ma inne zadanie – utrwaląc wiedzę o najważniejszych zdarzeniach, podkreślać ich wagę, wpływając przez to na sposób postrzegania rzeczywistości. W sposób szczególny może ona wpływać na emocje i kształtować zbiorowe wyobrażenia. Edukacja nieformalna może być prowadzona zarówno w szkole (projekty edukacyjne, koła zainteresowań, rocznice historyczne), jak i poza nią. W przypadku państw niedemokratycznych edukacja nieformalna spełnia podstawową rolę w przekazywaniu wiadomości o elementach historii zakłamywanych w oficjalnym przekazie.

W PRL typowym przykładem powyższego zjawiska była tematyka związana ze stosunkami polsko-sowieckimi, szczególnie zaś ze Zbrodnią Katyńską. Gdy w szkołach, a także w literaturze i mediach obowiązywała wykładnia o niemieckim sprawstwie mordu na polskich oficerach – w zaciszu domowym, podczas nieformalnych spotkań, a od końca lat 70. także w kręgach rodzącej się zorganizowanej opozycji przekazywano wiedzę wynikającą z faktycznego stanu rzeczy. Śmiało można stwierdzić, iż wątki katyńskie znajdowały się w „żelaznym” zestawie tematów omawianych podczas różnego typu niezależnych form kształcenia. Można wręcz zaryzykować tezę, iż ta spontaniczna działalność edukacyjna, uzupełniona przez bezdebitowe wydawnictwa, miała także wpływ na zmianę sposobu prezentowania Zbrodni Katyńskiej w polskiej szkole. Warto bowiem zauważyć, iż prawda o Zbrodni Katyńskiej⁹ zaczęła przebijać się w podręcznikach szkolnych już od połowy lat 80. Ich autorzy starali się bowiem opisać to, co stało się w Katyniu tak, by nie narażać się na zarzut fałszowania historii lub anatemę¹⁰. W podręcznikach szkolnych dostrzegalne jest dystansowanie się od oficjalnej wersji o niemieckiej odpowiedzialności za mord katyński (choć autorzy nie podają argumentów zaprzeczających sowieckiej tezie). Brak jest także analizy społecznych skutków zbrodni, co następuje na przykład przy okazji opisu Akcji AB¹¹. Tadeusz Siergiejczyk w pierwszym wydaniu swego podręcznika pisze o błędnej decyzji polskiego rządu, który zwrócił się do Międzynarodowego Czerwonego Krzyża z prośbą o zbadanie okoliczności zbrodni dokonanej w Lesie Katyńskim. Autor podręcznika pisze jednak, że władze polskie bezskutecznie szukały w ZSRS przetrzymywanych tam polskich oficerów¹². Trzecie wydanie podręcznika, które nosi datę 1989, przynosi już sformułowanie: „Tragedia ta budzi spory i kontrowersje do dziś”¹³.

⁹ Trzeba pamiętać, iż wówczas nie używano jeszcze tego określenia w dzisiejszym znaczeniu.

¹⁰ Nie był to zresztą zabieg typowy jedynie dla podręczników szkolnych. Potwierdzają to badania Mirosława Golona, który analizował opracowania historyczne z okresu PRL mówiące o Zbrodni Katyńskiej. Wskazał on, iż od połowy lat 80. oprócz negowania sowieckiej odpowiedzialności za Katyń lub przemilczania zbrodni pojawia się trzecia opcja – pisanie o zbrodni katyńskiej tak, by u uważnego czytelnika wywołać wątpliwości co do winy niemieckiej. M. Golon, *Zbrodnia katyńska w propagandzie PRL (1944–1989). 45 lat fałszowania historii*, [w:] *Charków – Katyń – Twier. W sześćdziesiątą rocznicę zbrodni*, red. A. Kola i J. Sziling, Toruń 2001, s. 60.

¹¹ A.L. Szcześniak, *Polska i świat naszego wieku od roku 1939. Książka pomocnicza dla klasy ósmej szkoły podstawowej*, wyd. 2 popr., Warszawa 1986, s. 50–52, 60.

¹² T. Siergiejczyk, *Dzieje najnowsze 1939–1945. Historia dla szkół średnich (klasa IV liceum ogólnokształcącego oraz klasa III technikum i liceum zawodowego)*, Warszawa 1986, s. 180–181.

¹³ T. Siergiejczyk, *Dzieje najnowsze 1939–1945...*, wyd. 3, Warszawa 1989, s. 154.

Przełom 1989 i 1990 r. przyniósł wiele istotnych wydarzeń. W Polsce nie tylko doszło do upadku komunizmu, ale także zniknęła cenzura¹⁴, a przede wszystkim w kwietniu 1990 r. został opublikowany komunikat TASS o sowieckiej odpowiedzialności za Zbrodnię Katyńską. Wydarzenia te ostatecznie przesądziły o zakończeniu rozwiewu pomiędzy sposobem prezentacji wiedzy na temat Katynia w szkole i poza nią. Podręcznik wydany w 1990 r.¹⁵ już jednoznacznie pisze o odpowiedzialności ZSRS za mord katyński, wskazując zarazem brak informacji o więzionych w Ostaszkowie i Starobielsku¹⁶. W kolejnych latach sprawę katyńską przedstawiano już jednoznacznie, co najważniejsze opisując ją przy okazji represji, jakie dotknęły Polaków pod okupacją sowiecką, a nie tylko – jak było to wcześniej – przy okazji spraw politycznych i zerwania stosunków dyplomatycznych polsko-sowieckich. Oczywiście informacje zamieszczane w podręcznikach były uzupełniane o nowe wątki, jak ujawnienie nieznanymi wcześniej miejsc pochówku ofiar w Piatichatkach i Miednoje. Odchodzi się wówczas także od ograniczania ofiar Zbrodni Katyńskiej jedynie do oficerów¹⁷. Pojawiają się także informacje o przyznaniu się ZSRS do mordu¹⁸.

Marian Marek Drozdowski, autor dość pobieżnego referatu źródłowego prezentującego sposób przedstawiania zbrodni katyńskiej w podręcznikach polskich lat 90. XX w., zauważył, iż „we wszystkich podręcznikach i materiałach pomocniczych sowiecka okupacja ziem polskich została potraktowana bardziej syntetycznie i wrywkowo w przeciwieństwie do okupacji niemieckiej. Widać w tym wieloletnie zaniedbania polskiej historiografii krajowej i ślady wieloletnich licznych ingerencji cenzuralnych”¹⁹. Autor słusznie podkreślał braki tekstów źródłowych, źródeł kartograficznych i dość skromną infografikę²⁰. Warto jednak zauważyć, że te ostatnie krytyczne uwagi odnosiły się do całości istniejących wówczas podręczników i stopniowo były eliminowane. Niewątpliwie przyczynił się do tego wzrost konkurencji na rynku podręczników.

Niestety znaczne zwiększenie się liczby dostępnych podręczników nie zawsze szło w parze z należytą starannością prezentowania wiedzy, przynajmniej tej dotyczącej Zbrodni Katyńskiej. Wręcz przeciwnie – można odnieść wrażenie, że część autorów przekonanych o powszechności wiedzy na temat Zbrodni nie skupiała się nad nią w sposób szczególny. Czasami wręcz informacja o Zbrodni Katyńskiej jest zredukowana do obszerniejszego podpisu pod ilustracją²¹. W analizowanych podręcznikach uderza mnogość błędów faktograficznych.

¹⁴ Główny Urząd Kontroli Publikacji, Prasy i Widowisk przestał istnieć w kwietniu 1990 r.

¹⁵ Książka co prawda została złożona w maju 1989 r., ale podpisana do druku dopiero rok później.

¹⁶ A. Pankowicz, *Historia. Polska i świat współczesny. Podręcznik dla szkół średnich (klasa IV liceum ogólnokształcącego oraz klasa III technikum i liceum zawodowego)*, Warszawa 1990, s. 103–104.

¹⁷ T. Głubiński, *Historia 8. Trudny wiek XX*, Warszawa 1992, s. 258–259.

¹⁸ A.L. Szcześniak, *Historia 1914–1939. Polska i świat naszego wieku*, Warszawa 1995, s. 233.

¹⁹ M.M. Drozdowski, *Zbrodnia katyńska i los Polaków na Wschodzie w podręcznikach szkolnych*, [w:] *Zbrodnia katyńska po 60 latach. Polityka – nauka – moralność*, red. M. Tarczyński, Warszawa 2000, s. 134–135.

²⁰ Podobną opinię wyrażali pracownicy Muzeum Katyńskiego, dzieląc się swymi doświadczeniami z prowadzenia lekcji muzealnych. S.Z. Frątczak, *Muzeum Katyńskie – oddział Muzeum Wojska Polskiego 1993–2003*, [w:] *Zbrodnia katyńska. Problem przebaczenia*, red. M. Tarczyński, Warszawa 2003, s. 109–110.

²¹ J. Chachaj, *Historia – czasy najnowsze. Podręcznik dla III klasy gimnazjum*, Warszawa 2006, s. 92. W. Mędrzecki, R. Szuchta, *U źródeł współczesności. Dzieje nowożytne i najnowsze (gimnazjum 3)*, Warszawa 2005, s. 228–229. W tym ostatnim niestety w błędnym kontekście: „Jeńców przetrzymywano w obozach, a następnie wywożono ich i rozstrzelano w Katyniu, w lasach pod Charkowem [sic!], w Twerze [obecnie: w 1940 r. Kalinin – A.Z.] (pochowani w Miednoje) [...]”.

Pojawiają się więc informacje o egzekucjach w Miednoje²² i Piatichatkach²³. Można też spotkać się z informacją, że wszystkich jeńców Sowietów zgładzili w Katyniu²⁴. Na tym tle zupełnie niewinnie wygląda informacja, że prawdę o Katyniu, Miednoje i Piatichatkach ujawniono w maju 1943 r.²⁵. Przystępne informacje uwzględniające aktualną wiedzę historyczną przekazywane są zdecydowanie rzadziej²⁶. Oczywiście można założyć, że powyższe błędy wynikają z dążeń autorów do syntetyzowania przekazywanych wiadomości. Jeżeli tak, uproszczeń dokonano zdecydowanie niefortunnie. Nie można bowiem zgodzić się, iż tego typu dążenia wymagają podawania fałszywych informacji. Warto też zauważyć, że niektórzy autorzy w sposób skrótowy, acz prawidłowy przekazali potrzebne informacje²⁷.

Należy tu zwrócić uwagę, że rzadko pojawiają się informacje podkreślające znaczenie Zbrodni dla struktury społeczeństwa polskiego²⁸. W niewystarczający sposób występują też w podręcznikach informacje o ofiarach Zbrodni Katyńskiej przetrzymywanych w więzieniach na terenach włączonych do ZSRS²⁹.

Pewnym uzupełnieniem pobieżnego traktowania przez autorów podręczników Zbrodni Katyńskiej były różnego rodzaju publikacje wspomagające nauczycieli w prowadzeniu lekcji. Oczywiście tematyka katyńska występowała w rozmaitych zbiorowych opracowaniach scenariuszy lekcji przygotowywanych dla nauczycieli. Pojawiały się jednak także publika-

²² A. Garlicki, *Historia 1939–2001. Polska i świat. Podręcznik dla liceów ogólnokształcących, liceów profilowanych i techników*, Warszawa 2002, s. 44; D. Granoszevska-Babiańska, D. Ostapowicz, S. Suchodolski, *Historia. Dzieje społeczeństwa i gospodarki. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum. Kształcenie ogólne w zakresie podstawowym i rozszerzonym*, cz. 1, Warszawa 2003, s. 286; T. Małkowski, J. Rzeźniowiecki, *Historia III. Podręcznik dla klasy III gimnazjum*, Gdańsk 2005, s. 195; A. Radziwiłł, W. Roszkowski, *Historia 1939–1956. Podręcznik dla szkół średnich*, Warszawa 2000, s. 63; A. Radziwiłł, W. Roszkowski, *Historia dla maturzysty. Wiek XX. Podręcznik. Szkoły ponadgimnazjalne, zakres rozszerzony*, Warszawa 2008, s. 155; R. Śniegocki, *Historia. Burzliwy wiek XX. Podręcznik dla III klasy liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum*, Warszawa 2008, s. 176.

²³ A. Garlicki, *Historia 1939–2001...*, s. 44; T. Małkowski, J. Rzeźniowiecki, *Historia III...*, s. 195; R. Śniegocki, *Historia. Burzliwy wiek XX...*, s. 176.

²⁴ M. Sobaś, G. Szymanowski, *Historia ludzi. Od traktatu wersalskiego do okrągłego stołu. 3 klasa gimnazjum*, Kraków 2005, s. 105.

²⁵ B. Burda, B. Halczak, R.M. Józefiak, M. Szymczak, *Historia najnowsza. Zakres podstawowy. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum*, Gdynia 2008, s. 159.

²⁶ J. Kochanowski, P. Matusik, *Człowiek i historia*, cz. 4: *Czasy nowe i najnowsze (XIX i XX wiek)*. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum, Warszawa 2004, s. 378; G. Szymanowski, P. Trojański, *Historia. Podręcznik do historii obejmujący kształcenie w zakresie podstawowym w liceum ogólnokształcącym, liceum profilowanym i technikum oraz kształcenie w zakresie rozszerzonym w liceum ogólnokształcącym i liceum profilowanym*, Kraków 2005, s. 200–201; J. Wróbel, *Odnaleźć przeszłość. Historia od 1815 roku do współczesności. Liceum ogólnokształcące, liceum profilowane, technikum*, Warszawa 2003, s. 287 (autor znacznie zawyżył jednak liczbę zgładzonych).

²⁷ Na przykład G. Kucharczyk, P. Milcarek, M. Robak, *Przez tysiąclecia i wieki. Cywilizacje XIX i XX wieku (gimnazjum)*, Warszawa 2008, s. 214; G. Szelałowska, *Ludzie, społeczeństwa, cywilizacje. Historia XIX i XX wieku*, cz. 3. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum (kształcenie w zakresie podstawowym), Warszawa 2003, s. 289 (choć w tym przypadku zakres i precyzja informacji pozostawia nieco do życzenia); J. Wendt, *Przez wieki. Podręcznik do historii (gimnazjum)*, Warszawa 2007, s. 161; J. Wróbel, *Odnaleźć przeszłość...*, s. 287.

²⁸ Chlubnymi wyjątkami są m.in. podręczniki: T. Małkowski, J. Rzeźniowiecki, *Historia III...*, s. 195; R. Śniegocki, *Historia. Burzliwy wiek XX...*, s. 176; G. Kucharczyk, P. Milcarek, M. Robak, *Przez tysiąclecia i wieki...*, s. 214; J. Wróbel, *Odnaleźć przeszłość...*, s. 287.

²⁹ Informacje takie można znaleźć m.in. w: A. Garlicki, *Historia 1939–2001...*, s. 44; J. Kochanowski, P. Matusik, *Człowiek i historia...*, s. 51; R. Śniegocki, *Historia. Burzliwy wiek XX...*, s. 176.

cje, które w sposób szczególny dotyczyły Katynia. Gdy wraz z rozpoczęciem roku szkolnego 1999/2000 Ministerstwo Edukacji Narodowej zainauguowało konkurs „Katyń – Polska Golgota Wschodu”, Centrum Doskonalenia Pedagogicznego w Rzeszowie przygotowało publikację, będącą uzupełnieniem materiałów konkursowych. Na broszurę „Katyń. Polska Golgota Wschodu” złożyły się: bardzo rozbudowany 90-minutowy scenariusz lekcji autorstwa Danuty Kalisz „Katyń – Jaka była prawda Polskiej Golgoty Wschodu”³⁰ oraz scenariusz lekcji „Pamięć nie dała się zgładzić”, wykorzystujący metodę dramy, przygotowany przez Martę Bonarek-Sochę³¹.

Wraz z premierą filmu Andrzeja Wajdy *Katyń* do polskich szkół trafiło wydawnictwo *Lekcja Katyńska*³². Było one dystrybuowane w ramach kampanii społeczno-edukacyjnej „Pamiętam. Katyń 1940”. Nauczyciele otrzymali do wykorzystania tekst dr. Marka Gałęzowskiego *Dzieje sprawy katyńskiej* wraz z wyborem materiałów źródłowych oraz ikonograficznych i kartograficznych, a także selektywną bibliografią. W broszurze znalazło się także przesłanie Andrzeja Wajdy oraz fotosy z filmu. Zasadnicza część materiałów została umieszczona na dołączonej płycie, która zawierała scenariusze zajęć przeznaczone do realizacji na lekcjach historii, języka polskiego, wiedzy o kulturze, wiedzy o społeczeństwie i innych. W skład zestawu wchodziło siedem scenariuszy: *Polityka okupantów wobec polskiej inteligencji w czasie II wojny światowej* oraz *Tragizm wyborów Polaków podczas II wojny światowej* (oba autorstwa dr. Marka Gałęzowskiego), *Honor i godność jako wartości absolutne*³³, *Manipulacja prawdą w systemie państw totalitarnych na przykładzie „kłamstwa katyńskiego”* (przygotowane przez Zofię Heppner), *Film Andrzeja Wajdy „Katyń” jako próba odpowiedzi na pytanie: „Czy można oszukać samego siebie?”*, *Postawy człowieka wobec historii ukazane w filmie Andrzeja Wajdy „Katyń”*, *Tragizm wyborów Polaków podczas II wojny światowej w świecie przedstawionym w filmie Andrzeja Wajdy „Katyń”* (napisane przez Grażynę Różewicz). Dodatkowo płyta zawierała fragmenty filmów: fabularnego³⁴ oraz dokumentalnego³⁵, a także wywiady z twórcami i aktorami filmu Andrzeja Wajdy.

Film *Katyń* stał się także inspiracją dla autorów różnego rodzaju ćwiczeń dydaktycznych. Wydany przez IPN w 2008 r. materiał dydaktyczny – płyta *Wojna w filmie* – zawierał cztery fragmenty filmu z propozycjami ćwiczeń do wykorzystania podczas typowych lekcji szkolnych, a także propozycje pracy z całym obrazem.

Film Wajdy stał się też podstawą wielu scenariuszy lekcji zamieszczonych w wydawnictwie podsumowującym kolejny etap realizacji programu „Patriotyzm z pokolenia na pokolenie”³⁶ prowadzonego przez Stowarzyszenie Parafiada. Jest to jak dotąd najbogatszy tego typu zbiór. W publikacji znalazły się 24 scenariusze lekcji historii, języka polskiego, religii, godziny wychowawczej dla wszystkich poziomów szkół. Co ważne, były one tworzone przez nauczycieli praktyków, którzy zgłosili je na konkurs organizowany przez Stowarzyszenie Parafiada. Warto także wspomnieć, że w ostatnim dwudziestoleciu ukazało się

³⁰ Wykorzystywał on rozsyłany przez MEN film Macieja Sieńskiego *Zbrodnia Katyńska* (dystrybuowany pod nieco zmodyfikowanym tytułem *Zbrodnia Katyńska – Dlaczego?*).

³¹ *Katyń – polska Golgota Wschodu. Scenariusze zajęć edukacyjnych*, red. R. Pawlikowski, Rzeszów 2000.

³² *Lekcja Katyńska*, Warszawa 2007. Wydawnictwo to miało dwojaki charakter. Było publikacją o charakterze edukacyjnym w całym tego słowa znaczeniu, ale też jednym z elementów marketingowych filmu, dodatkową zachętą dla nauczycieli, aby organizowali szkolne wyjścia do kina.

³³ Scenariusz był opracowany w dwóch wersjach: dla szkoły gimnazjalnej i ponadgimnazjalnej.

³⁴ *Katyń*, reż. A. Wajda, Polska 2007.

³⁵ *Zbrodnia Katyńska*, reż. M. Sieński, Polska 1991.

³⁶ *Od małej ojczyzny do wielkiej historii*, red. M. Karda, R. Wardecka, Warszawa 2009.

wiele scenariuszy różnego rodzaju szkolnych uroczystości upamiętniających ofiary Zbrodni Katyńskiej³⁷.

Części z powyższych propozycji towarzyszyły różnorodne oferty podnoszenia kwalifikacji dla nauczycieli. Edukatorzy IPN prowadzili dla nich zajęcia warsztatowe³⁸, w tym także mające charakter wyjazdu studyjnego do Katynia³⁹.

Ważnym elementem wspomagającym nauczycieli w propagowaniu wiedzy są konkursy. Pozwalają uczestnikom na zgłębienie tematu, którego dotyczy konkurs, jak również inspirują do nowych działań w swoim środowisku. Specyfiką tego typu działalności jest to, że jedne konkursy mogą mieć charakter ograniczony (wojewódzki, powiatowy, miejski, szkolny), a inne ogólnopolski. Nie sposób wymienić ich wszystkich, warto jednak wspomnieć o wybranych. W niniejszym tekście przywoływany był już konkurs „Katyn – Golgota Wschodu” zorganizowany w roku szkolnym 1999/2000 przez MEN we współpracy z Krajową Sekcją Oświaty i Wychowania NSZZ „Solidarność”. Został on skierowany do uczniów gimnazjów, liceów i szkół zawodowych⁴⁰. Uczestnicy konkursu otrzymali zadanie przygotowania pracy w ramach jednej z kategorii: esej historyczny, opis wydarzeń z ukazaniem tła historycznego, reportaż, praca plastyczna, montaż słowno-muzyczny. Konkurs był trzyetapowy (część szkolna, wojewódzka i centralna)⁴¹. Zgłosiło się do niego ponad 3 tys. szkół, z czego dużą część stanowiły szkoły podstawowe, pomimo że do nich nie wysyłano bezpośrednio zaproszeń. Nadesłano ok. 7800 prac. Znakomitą ich częścią były różnego typu prace literackie (57 proc.). Plon konkursu, a także wydarzenia mu towarzyszące (wystawy⁴², prezentacje⁴³, przedstawienia teatralne, publikacje, wyjazdy do Katynia) pokazały, jak potrzebne były to

³⁷ B. Baranowska, „Zbrodnie niezmierna, ziemi wierna”, [w:] *Katyn – polska Golgota Wschodu. Scenariusze zajęć edukacyjnych*, red. R. Pawlikowski, Rzeszów 2000, s. 5–8; A. Chojnacka, „Prawdy nie można rozstrzelać”. *Scenariusz akademii upamiętniającej 65. rocznicę zbrodni katyńskiej*, „Wychowawca” 2005, nr 4, s. 23–24; Z. Kamola, „Katyn – Golgota Wschodu”. *Scenariusz apelu poświęconego rocznicy Zbrodni Katyńskiej*, „Poradnik Bibliotekarza” 2007, nr 11, s. 33–35; B. Koczkodaj, „Musimy pamiętać”. *Wieczornica z okazji rocznicy zbrodni katyńskiej*, [w:] *Scenariusze uroczystości szkolnych: gimnazjum i szkoły ponadgimnazjalne*, cz. 1, red. K. Radwan, Kraków 2003, s. 10–15; B. Krajewska, *Pamięci Ofiar Katynia*, [w:] *Póki my żyjemy... Inscenizacje patriotyczne dla szkoły podstawowej i gimnazjum*, red. T. Król, Kraków 2006, s. 113–119; B. Kucharska-Kociemba, „Katem był człowiek”. *Apel poświęcony pamięci ofiar Katynia – Ostaszkowa – Starobielska*, „Biblioteka w Szkole” 2008, nr 1, s. 19–22; K. Lubiejewska, „Już wolno mówić...”. *Scenariusz przedstawienia poświęconego rocznicy zbrodni katyńskiej*, „Wychowawca” 2003, nr 4, s. 28–30; E. Woltmann, „Tylko guziki nieugięte”. *Scenariusz szkolnego programu artystycznego*, „Wychowawca” 2008, nr 2, s. 27–30.

³⁸ *Informacja o działalności Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w okresie 1 lipca 2004 r. – 31 grudnia 2005 r.*, Warszawa 2006, s. 286; *Informacja o działalności Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w okresie 1 stycznia 2008 r. – 31 grudnia 2008 r.*, Warszawa 2009, s. 121.

³⁹ *Informacja o działalności Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w okresie 1 stycznia 2006 r. – 31 grudnia 2006 r.*, Warszawa 2007, s. 61.

⁴⁰ *Golgota Wschodu. Materiały pomocnicze dla nauczycieli w 60. rocznicę zbrodni w Katyniu. Konkurs szkolny*, Warszawa 1999, s. 7–8.

⁴¹ *Regulamin konkursu*, [w:] *Golgota Wschodu. Materiały pomocnicze dla nauczycieli...*, s. 12.

⁴² A. Skąpski, *Konkurs MEN – „Katyn – Golgota Wschodu”*, „Rodowód. Biuletyn informacyjny Stowarzyszenia Rodzina Katyńska w Gdyni” 2000, nr 4, s. 17; *Pamięć o Katyniu po 60 latach*, „Rodowód. Biuletyn informacyjny Stowarzyszenia Rodzina Katyńska w Gdyni” 2001, nr 3, s. 19; J.A. Kmonk, *Pamięci naszych bliskich*, „Rodowód. Biuletyn informacyjny Stowarzyszenia Rodzina Katyńska w Gdyni” 2001, nr 12, s. 25.

⁴³ *Informacje o przebiegu wojewódzkich etapów konkursu*, [w:] *Ministerstwo Edukacji Narodowej o zadaniach wychowawczych. Podsumowanie konkursu szkolnego „Katyn – Golgota Wschodu”*, Warszawa 2001, s. 21–22.

działania. Konkurs stał się też pretekstem do nawiązania współpracy stowarzyszeń katyńskich ze szkołami, co w następnych latach owocowało kolejnymi inicjatywami⁴⁴.

Konkurs „Katyń – Golgota Wschodu” był wydarzeniem jednorazowym. Cykl edukacyjny oraz tworzenie szkolnego programu wychowawczego i edukacyjnego z reguły zawiera działania o charakterze powtarzalnym. Ważne są więc takie działania, które nauczyciel może kontynuować z kolejnymi grupami młodzieży. W zakresie tematyki katyńskiej jest to niewątpliwie zainaugurowany w 1998 r. Gdyni Konkurs Katyński⁴⁵. Organizowany był przez Stowarzyszenie Rodzina Katyńska w Gdyni, Urząd Miasta Gdyni, a w późniejszym okresie także przez VI LO im. Wacława Sierpińskiego i przez krótki okres OBEP IPN w Gdańsku⁴⁶. Konkurs zakładał szeroką tematykę – propagowanie wiedzy o „zbrodniach dokonanych na Polakach podczas II wojny światowej, pielęgnowanie pamięci o pomordowanych, kształtowanie wśród młodzieży postaw szacunku do przeszłości naszego narodu”⁴⁷, w praktyce jednak w głównej mierze odnosił się do Zbrodni Katyńskiej. W ciągu kilkunastu edycji różna była jego forma i kluczowe tematy. Proponowano uczestnikom prace pisemne o charakterze opisowym, audycje radiowe, prace poetyckie, prace plastyczne. Konkurs – zważywszy na jego charakter – cieszył się dość dużą popularnością. Wpływało na niego ok. 350 prac rocznie (dużą, czasami nawet przeważającą część stanowiły prace plastyczne)⁴⁸. W przypadku gdyńskiego konkursu – podobnie jak wspomnianego wcześniej ogólnopolskiego – jego uczestnicy pogłębiali swoją wiedzę, a ich prace były także publikowane⁴⁹.

W ostatnich latach duży konkurs poświęcony tematyce związanej ze Zbrodnią Katyńską przeprowadziło Stowarzyszenie Parafiada. Był to element projektu „Od małej Ojczyzny do wielkiej historii”. W jego ramach ogłoszono konkurs na plakat upamiętniający 70. rocznicę Zbrodni Katyńskiej. Swój udział w konkursie zgłosiło 300 szkół z całej Polski, napłynęło 979 prac. Konkurs rozstrzygnięto w maju 2009 r., a zwycięska praca stała się oficjalnym plakatem promującym program „Katyń... ocalić od zapomnienia”⁵⁰.

⁴⁴ *Pamięć o Katyniu po 60 latach*, „Rodowód. Biuletyn informacyjny Stowarzyszenia Rodzina Katyńska w Gdyni” 2001, nr 3, s. 19.

⁴⁵ Jego tytuł zmieniał się wielokrotnie: Gdyński Konkurs Historyczny, Ogólnopolski Konkurs Historyczny, Ogólnopolski Konkurs Historyczno-Literacki o Zbrodni Katyńskiej, Gdyński Konkurs Katyński.

⁴⁶ *Regulamin*, „Rodowód. Biuletyn informacyjny Stowarzyszenia Rodzina Katyńska w Gdyni” 2004, nr 9/10, wkładka.

⁴⁷ *Regulamin konkursu*, „Rodowód. Biuletyn informacyjny Stowarzyszenia Rodzina Katyńska w Gdyni” 2001, nr 10, s. 16

⁴⁸ *Komunikat z posiedzenia komisji III Ogólnopolskiego Konkursu Historycznego „W hołdzie tym, co poległ na nieludzkiej ziemi”*, „Rodowód. Biuletyn informacyjny Stowarzyszenia Rodzina Katyńska w Gdyni” 2000, nr 5, s. 19; *Regulamin konkursu*, „Rodowód. Biuletyn informacyjny Stowarzyszenia Rodzina Katyńska w Gdyni” 2001, nr 10, s. 16; *Protokół z posiedzenia Komisji V Gdyńskiego Konkursu Historycznego dla uczniów szkół ponadgimnazjalnych w roku szkolnym 2001/2002*, „Rodowód. Biuletyn informacyjny Stowarzyszenia Rodzina Katyńska w Gdyni” 2002, nr 5, s. 3–4; *Komunikat Komisji oceniającej prace zgłoszone do VI Ogólnopolskiego Konkursu Historyczno-Literackiego o Zbrodni Katyńskiej*, „Rodowód. Biuletyn informacyjny Stowarzyszenia Rodzina Katyńska w Gdyni” 2003, nr 5, s. 4; *Protokół z posiedzenia Komisji VII Gdyńskiego Konkursu Katyńskiego dla uczniów szkół ponadgimnazjalnych w roku szkolnym 2003/2004*, „Rodowód. Biuletyn informacyjny Stowarzyszenia Rodzina Katyńska w Gdyni” 2004, nr 5, s. 3; *Regulamin*, „Rodowód. Biuletyn informacyjny Stowarzyszenia Rodzina Katyńska w Gdyni” 2004, nr 9/10, wkładka.

⁴⁹ M. Książek-Czermińska, *Słowo wstępne*, [w:] *Pokolenie 2000 o Katyniu, Stowarzyszenie Rodzina Katyńska w Gdyni*, Pelplin 2000, s. 5–6; M. Skrzeczkowska, *Pielgrzymka do Katynia*, „Rodowód. Biuletyn informacyjny Stowarzyszenia Rodzina Katyńska w Gdyni” 2001, nr 10, s. 4. Prace publikowano także w kolejnych numerach pisma „Rodowód”, a następnie „Rodowód II”.

⁵⁰ *Ogólnopolski konkurs na plakat z okazji 70. rocznicy Zbrodni Katyńskiej*, [w:] *Program edukacyjno-wychowawczy Parafiada 2009*, red. R. Wardecka, Warszawa 2009, s. 85–87; o. J. Joniec, *Od Małej Ojczyzny do Wielkiej Historii*, [w:] *Od Małej Ojczyzny do Wielkiej Historii...*, s. 5.

Oprócz dużych ogólnopolskich konkursów realizowana była cała gama konkursów o węższym zakresie. Warto wspomnieć chociażby o kilku edycjach Międzygimnazjalnego Konkursu Wiedzy o Zbrodni Katyńskiej w Piotrkowie Trybunalskim „W imię miłości Ojczyzny”⁵¹, sześciu edycjach dzielnicowego Konkursu Katyńskiego „Polegli na nieludzkiej ziemi...” organizowanego w warszawskiej dzielnicy Praga Południe, konkursie „Katyń – przekazanie wiedzy i pamięci” zorganizowanym przez Międzyzakładową Komisję nr 844 NSZZ „Solidarność” Warszawa-Śródmieście⁵², konkursie „Katyń – Polska Golgota Wschodu” zorganizowanym przez Stowarzyszenie Rodzina Katyńska w Lublinie przy wsparciu innych instytucji, m.in. OBEP IPN⁵³. Premiera filmu *Katyń* w Opolu zaowocowała konkursem dla uczniów szkół gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych polegającym na opracowaniu wspomnień rodzin osób zamordowanych i zaginionych na Wschodzie⁵⁴. Również politycy często ogłaszają konkursy dla młodzieży, mające jednak charakter regionalny. Przykładem może być tu konkurs „Katyń – prawda i pamięć” zrealizowany z inicjatywy posłanki Marii Nowak we współpracy z Sekcją Oświaty NSZZ „Solidarność” w Katowicach⁵⁵ czy przygotowany w 2009 r. przez posłankę Jadwigę Wiśniewską wraz z grupą innych polityków, a także organizacji i instytucji I Wojewódzki Konkurs Historyczno-Literacki „Prawda i kłamstwo o Katyniu”. Podobnych inicjatyw (zwłaszcza na poziomie szkolnym⁵⁶) było zresztą bardzo wiele.

Do powyższych działań należy oczywiście dołączyć konkursy i projekty edukacyjne o szerszej tematyce. Pewną próbą nawiązania do konkursu „Katyń – Golgota Wschodu” była olimpiada historyczna „Losy Polaków na Wschodzie po 17 września 1939 r.”. Zainaugurował ją w 2000 r. Wydział Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego przy wsparciu MEN⁵⁷. Tematyka katyńska pojawiała się podczas konkursu „Społeczeństwo polskie wobec okupacji niemieckiej i sowieckiej 1939–1945. Postawy, życie codzienne” prowadzonego przez IPN w roku szkolnym 2002/2003, a także w prezentacjach przygotowywanych w ramach powołanego przez Centrum Edukacji Obywatelskiej, Muzeum Powstania Warszawskiego i Instytut Pamięci Narodowej projektu edukacyjnego „Opo- wiem Ci o Wolnej Polsce”.

Tak jak zostało to już zaznaczone, przełom polityczny 1989 r. przyniósł radykalną zmianę podziału ról pomiędzy edukacją formalną i nieformalną. W ramach tej pierwszej starano się w jak najściślejszy sposób zaprezentować okoliczności Zbrodni Katyńskiej, włączając ją w całą edukację historyczną. Warto jednak przyjrzeć się bliżej edukacji nieformalnej. Stały się bowiem przed nią nowe, ważne zadania. Można je generalnie pogrupować w trzech

⁵¹ *W imię miłości ojczyzny*, „Rodowód. Biuletyn informacyjny Stowarzyszenia Rodzina Katyńska w Gdyni” 2002, nr 6, s. 20; VI edycja konkursu wiedzy o Zbrodni Katyńskiej pt. „W imię Miłości Ojczyzny” w Piotrkowie Trybunalskim, „Rodowód II. Biuletyn informacyjny” 2007, nr 11, s. 75; W. Pawelczyk, *Uroczystości 69. Rocznicy Zbrodni Katyńskiej w Piotrkowie Trybunalskim*, „Rodowód II. Biuletyn informacyjny” 2009, nr 18, s. 85.

⁵² W. Dusiewicz, *Konkurs wiedzy o zbrodni Katyńskiej „od kuchni” czyli jest i słodycz, i łyżka dziegciu... niestety*, „Rodowód II. Biuletyn informacyjny” 2005, nr 3, s. 56–57.

⁵³ D. Malonowa, *Lubelski Konkurs Katyński*, „Rodowód II. Biuletyn informacyjny” 2005, nr 3, s. 59.

⁵⁴ E. Turkiewicz, *Konkurs – Pamiętam Katyń 1940*, „Rodowód II. Biuletyn informacyjny” 2009, nr 12, s. 73.

⁵⁵ *Prawda i pamięć*, Katowice 2009, *passim*.

⁵⁶ Na przykład Konkurs katyński zorganizowany w Zespole Szkolno-Gimnazjalnym nr 3 w Radomsku (rozstrzygnięty w kwietniu 2008 r.) czy Konkurs Katyński pt. „Ocalić od zapomnienia” prowadzony przez Gimnazjum im. Jana Pawła II w Zębie, Oddział Związku Podhalan w Poroninie, Gminny Ośrodek Kultury w Poroninie.

⁵⁷ A. Zaleski, *Szkolne olimpiady historyczne na temat „Losy Polaków na Wschodzie po 17 września 1939 roku”*, „Rodowód II. Biuletyn informacyjny” 2005, nr 3, s. 57–69.

zakresach: edukowanie na temat Zbrodni Katyńskiej osób dorosłych, które nie miały szans otrzymać pełnej wiedzy w ramach edukacji szkolnej czy edukacji „podziemnej”; przekazywanie społeczeństwu – zmieniającego się niekiedy dość dynamicznie – aktualnego stanu badań nad okolicznościami i przebiegiem Zbrodni; wskazywanie na bezpośredni i wyjątkowy wpływ zbrodni na najnowszą historię Polski, a także czasy współczesne.

Pierwsze lata niepodległości nie przyniosły jednak dużej aktywności na polu nieformalnego edukowania na temat Zbrodni Katyńskiej. Wydaje się, iż ten „front” walki o prawdę zamknięto, pozostawiając tę kwestię szkole. Można jednak zauważyć, że wytworzyły się dwa kanały nieformalnych działań edukacyjnych. Pierwszy z nich to zorganizowane, ogólnopolskie działania mające na celu przypomnienie o Zbrodni Katyńskiej. Ich nasilenie następowało trzykrotnie. Pierwszy raz w 1995 r., gdy obchodzono Rok Katyński. W ramach przygotowań do niego 23 marca 1994 r. zebrał się Komitet Honorowy Obchodów Roku Katyńskiego. Podczas jego posiedzenia prezydent RP Lech Wałęsa wskazał trzy kierunki działań: rozwinięcie prac badawczych i archiwalnych nad zbrodnią, wyjaśnienie okoliczności i ustalenie sprawców przez aparat ścigania, próba polepszenia stosunków polsko-rosyjskich oparta na wspólnym dochodzeniu do prawdy związanej ze Zbrodnią. Członkowie komitetu, uzupełniając te główne cele, postulowali m.in. przeprowadzenie akcji edukacyjnej skierowanej do ogółu społeczeństwa. W zamierzeniu miała ona objąć programy szkolne, wydawnictwa, media. W realizacji tych celów skupiono się jednak głównie na działaniach naukowych i upamiętniających⁵⁸.

Po raz drugi do dużej akcji edukacyjnej doszło w roku szkolnym 1999/2000, gdy obchodzono 60. rocznicę dokonania Zbrodni. Wówczas głównym inicjatorem działań było Ministerstwo Edukacji Narodowej, które przygotowało konkurs „Katyń – Golgota Wschodu”⁵⁹. Wraz z regulaminem konkursu do szkół trafiła także broszura tematyczna wraz z filmem wideo „Zbrodnia Katyńska – dlaczego?”⁶⁰. Złożyły się na nią (oprócz materiałów informacyjnych) – omówienie filmu⁶¹, uwagi na temat zajęć edukacyjnych (choć bez żadnych ćwiczeń dydaktycznych)⁶², tekst historyczny⁶³, wybór *Katyń w poezji* dokonany przez Bożenę Łojek⁶⁴, wybór tekstów z pamiętników wydobytych podczas ekshumacji w Katyniu⁶⁵ oraz inne dokumenty źródłowe⁶⁶. Dołączono także bibliografię oraz adresy stowarzyszeń Rodzina Katyńska⁶⁷. Przygotowania do konkursu, a także jego lokalne podsumowania stały się okazją do wielu działań edukacyjnych – spotkań, wystaw, prelekcji, prezentacji, projekcji,

⁵⁸ M. Tarczyński, *Obchody Roku Katyńskiego. Instytucje, programy, efekty*, [w:] *Zbrodnia nie ukarana. Katyń – Twier – Charków*, red. M. Tarczyński, Warszawa 1996, s. 166–167, 168, 184–185, 187.

⁵⁹ O samym konkursie poniżej.

⁶⁰ *Golgota Wschodu. Materiały pomocnicze dla nauczycieli...*, s. 7–8.

⁶¹ J. Michalak, *Komentarz do filmu „Zbrodnia Katyńska – dlaczego?”*, [w:] *Golgota Wschodu. Materiały pomocnicze dla nauczycieli...*, s. 15–16.

⁶² P.M. Unger, *Zajęcia edukacyjne na temat zbrodni katyńskiej*, [w:] *Golgota Wschodu. Materiały pomocnicze dla nauczycieli...*, s. 17–18.

⁶³ J. Trznadel, *Zbrodnia Katyńska*, [w:] *Golgota Wschodu. Materiały pomocnicze dla nauczycieli...*, s. 19–34.

⁶⁴ *Katyń w poezji*, [w:] *Golgota Wschodu. Materiały pomocnicze dla nauczycieli...*, s. 35–46.

⁶⁵ *Pamiętniki znalezione w Katyniu*, wybór i oprac. B. Łojek, [w:] *Golgota Wschodu. Materiały pomocnicze dla nauczycieli...*, s. 47–63.

⁶⁶ Z. Sawicki, *Dokumenty zaświadczały prawdę*, [w:] *Golgota Wschodu. Materiały pomocnicze dla nauczycieli...*, s. 74–85.

⁶⁷ *List ministra edukacji narodowej M. Handkego*, [w:] *Golgota Wschodu. Materiały pomocnicze dla nauczycieli...*, s. 8.

wyjazdów⁶⁸. Oddźwięk, jaki wywołała ta akcja, pokazał, jak duże jest zapotrzebowanie na tego typu działania.

Trzeci cykl działań pojawił się wraz z premierą filmu Andrzeja Wajdy *Katyń* i pozostał zdecydowanie najtrwalszy ślad w działalności edukacyjnej. Poprzedziła go ogólnopolska kampania społeczno-edukacyjna Narodowego Centrum Kultury pod patronatem Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, prowadzona pod hasłem „Pamiętam. Katyń 1940”. Kampania była prowadzona kompleksowo. Złożyły się na nią wydawnictwa, bilbordy, plakaty, kartki pocztowe, spoty telewizyjne. Najważniejszym towarzyszącym jej elementem był metalowa replika guzika znalezionego w Katyniu. Było to także nawiązanie do wiersza Zbigniewa Herberta *Guziki*. Taki guzik, wpięty w ulotkę zawierającą krótką informacją o ofiarach Zbrodni Katyńskiej, został rozkolportowany w kilkudziesięciu tysiącach sztuk⁶⁹. Co ważne, stał się symbolem funkcjonującym w kolejnych latach. Ważną rolę w kampanii odgrywał portal <http://www.pamietamkatyn1940.pl>, na którym zamieszczano podstawowe informacje o jej przebiegu. Znalazło się tam także obszernie (jak na Internet) opracowanie Stanisława M. Jankowskiego dotyczące historii Zbrodni Katyńskiej oraz dziejów Kłamstwa Katyńskiego. W ramach kampanii przygotowano także konkurs na prowadzony w jej ramach projekt edukacyjny⁷⁰.

Projekcje filmu *Katyń* stały się także okazją, by dotrzeć do młodzieży. Pracownicy pionu edukacyjnego IPN przed seansami wygłaszali kilkunastominutowe prelekcje wprowadzające widzów w tematykę filmu⁷¹. Prelekcje te miały różną oprawę. W warszawskiej sieci Multikino przekazywano nauczycielom materiały edukacyjne, a każdy ze słuchaczy otrzymywał replikę guzika znalezionego w Katyniu oraz krótkie opracowanie *Zbrodnia Katyńska 1940. Kilka pytań i odpowiedzi*⁷². Niejednokrotnie zapraszano nawet edukatorów do szkół. Co istotne, wspomnianą akcją edukacyjną objęto nie tylko młodzież szkolną, ale także żołnierzy⁷³ (zwłaszcza służby zasadniczej)⁷⁴.

Pewnym nawiązaniem do wspomnianej akcji edukacyjnej był program „Katyń... ocalić od zapomnienia” przygotowany przez Stowarzyszenie Parafiada. Jego idea została zbudowana wokół inicjatywy upamiętnienia ofiar Zbrodni Katyńskiej przez posadzenie 21 473 dębów pamięci. Każdy dąb miał upamiętniać jedną zamordowaną osobę⁷⁵. Od inicja-

⁶⁸ *Informacje o przebiegu wojewódzkich etapów konkursu*, [w:] Ministerstwo Edukacji Narodowej o zadaniach wychowawczych..., s. 21–22; A. Skąpski, *Konkurs MEN – „Katyń – Golgota Wschodu”*, „Rodowód. Biuletyn informacyjny Stowarzyszenia Rodzina Katyńska w Gdyni” 2000, nr 4, s. 17; Ministerstwo Edukacji Narodowej o zadaniach wychowawczych..., s. 27–114; T. Kaczmarek, *Młodzież Opolszczyzny w Katyniu*, „Rodowód. Biuletyn informacyjny Stowarzyszenia Rodzina Katyńska w Gdyni” 2000, nr 11, s. 15–16.

⁶⁹ Guzik dołączany był do tytułów prasowych, rozdawany podczas seansów filmu *Katyń*, lekcji i spotkań w szkołach.

⁷⁰ Zwycięski projekt „Tarnowskie guziki” przygotowany przez Centrum Animacji Społecznej „Horyzonty” w Tarnowie zakładał zorganizowanie wielu działań o charakterze edukacyjnym: wystaw, warsztatów teatralnych, plastycznych, konkursu plastycznego, teatralnej akcji ulicznej. Wśród innych projektów znalazły się m.in. „Retrospekcje katyńskie” przygotowane przez Towarzystwo Miłośników Ziemi Lubaczowskiej.

⁷¹ Prelekcje takie wygłaszano m.in. w Warszawie, Olsztynie, Katowicach, Chorzowie, Wrocławiu, Łodzi, Rzeszowie, Tychach, Czechowicach-Dziedzicach, Bytomiu, Gdańsku, Białymstoku.

⁷² S. Kalbarczyk, *Zbrodnia Katyńska 1940. Kilka pytań i odpowiedzi*, Warszawa 2007.

⁷³ Zgodnie z poleceniem Ministra Obrony Narodowej żołnierzom polecono obejrzeć film A. Wajdy; w niektórych jednostkach zorganizowano przy okazji spotkania i prelekcje poświęcone tematyce filmu.

⁷⁴ *Informacja o działalności Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w okresie 1 stycznia 2007 r. – 31 grudnia 2007 r.*, Warszawa 2008, s. 91.

⁷⁵ *Program „Katyń... ocalić od zapomnienia”*, [w:] *Program edukacyjno-wychowawczy Parafiada 2009...*, s. 89–91.

torów z danej miejscowości zależało, ile osób zostanie w ten sposób upamiętnionych⁷⁶. Proste, a dzięki temu bardzo dostępne zasady realizacji programu sprawiły, że spotkał się on z dużym odzewem. Zaangażowały się przede wszystkim szkoły. Działania uczniów nie ograniczały się do posadzenia drzewa, poszukiwali także informacji na temat osób, które zamierzali uczcić⁷⁷. Zebrane materiały mają zapoczątkować działalność „Społecznego archiwum wiedzy o bohaterach”. Jesienią 2009 r. uruchomiono specjalny portal www.katyn-pamietam.pl.

Wspomniane inicjatywy charakteryzowały się dość dużym rozmachem. Zasadniczą część działań edukacyjnych dotyczących Zbrodni Katyńskiej była prowadzona na dużo mniejszą skalę – regionalną czy nawet lokalną.

Jedną z najpopularniejszych form przybliżania wiedzy o Zbrodni Katyńskiej była działalność wystawiennicza. Legalna działalność tego typu była prowadzona niemalże od momentu odzyskania przez Polskę niepodległości. Już wiosną 1990 r. w dolnej części kościoła Świętego Krzyża w Warszawie zaprezentowano wystawę „Nie tylko Katyń”, przygotowaną głównie przez warszawską Rodzinę Katyńską. Przedstawiono na niej fotografie i pamiątki po jeńcach Kozielska, Starobielska, Ostaszkowa i innych osobach zamordowanych na Wschodzie⁷⁸. Wystawa spotkała się z dużym zainteresowaniem, choć prezentowana była jedynie przez 22 dni. Wystawę uzupełnioną o nowe eksponaty pokazywano ponownie od kwietnia do sierpnia 1991 r. w Muzeum Wojska Polskiego. Tam też udostępniano kolejne ekspozycje – „Dowody zbrodni. Ostaszków – Miednoje – Starobielsk – Charków” (listopad 1991 – czerwiec 1992)⁷⁹. Zdobyte w ten sposób doświadczenia zaowocowały otwarciem 29 czerwca 1993 r. Muzeum Katyńskiego – będącego oddziałem Muzeum Wojska Polskiego. Na jego siedzibę wyznaczono pomieszczenia na terenie warszawskiego Fortu IX „Czeraniaków”. Przed muzeum postawiono zadanie gromadzenia eksponatów wydobytych podczas ekshumacji w Katyniu, Charkowie i Miednoje oraz darów od rodzin pomordowanych⁸⁰. Podstawową częścią Muzeum była stała ekspozycja „Pamięć nie dała się zgładzić”⁸¹. To właśnie Muzeum Katyńskie miało stać się centrum edukacyjnym zajmującym się upowszechnianiem wiedzy na temat Zbrodni⁸². Jak pisał w 2003 r. kierownik Muzeum Katyńskiego, 75 proc. pracy zespołu pracowników placówki pochłaniała właśnie działalność oświatowa.

Działalność muzeum – skromna ze względu na dość ubogie środki – skupiała się przede wszystkim na ukazywaniu Zbrodni Katyńskiej w kontekście historycznym i moralnym. W ciągu dziesięciu lat funkcjonowania placówki przeprowadzono jednak tylko około 1150 lekcji muzealnych⁸³ (choć przy skromnym zespole pracowników można to uznać za

⁷⁶ Przede wszystkim upamiętniano osoby związane z konkretną miejscowością. Sadzono zarówno pojedyncze dęby, jak i całe aleje, np. w Zambrowie w październiku 2009 r. zasadzono 96 dębów symbolizujących ofiary w różny sposób związane z miejscowym garnizonem.

⁷⁷ Przykładem może być chociażby zredagowany przez koordynatora projektu w Gimnazjum nr 4 w Tarnowie *Apel do Rodzin Katyńskich*, „Rodowód II. Biuletyn informacyjny” 2009, nr 17, s. 49–50.

⁷⁸ B. Łojek, *Muzeum katyńskie. Walka o miejsce pamięci*, [w:] *Zbrodnia katyńska po 60 latach. Polityka – nauka – moralność*, red. M. Tarczyński, Warszawa 2000, s. 140.

⁷⁹ S.Z. Frątczak, *Muzeum Katyńskie...*, s. 112.

⁸⁰ S. Błażewicz, *Muzeum katyńskie 1993–2000. Próba bilansu i dalsze perspektywy*, [w:] *Zbrodnia katyńska. Próba bilansu*, red. M. Tarczyński, Warszawa 2001, s. 180–181.

⁸¹ S.Z. Frątczak, *Muzeum Katyńskie...*, s. 109–110.

⁸² B. Łojek, *Muzeum katyńskie. Walka o miejsce pamięci*, [w:] *Zbrodnia katyńska po 60 latach. Polityka – nauka – moralność...*, s. 160.

⁸³ S.Z. Frątczak, *Muzeum Katyńskie...*, s. 109–110, 116.

sukces)⁸⁴. Zajęcia były wzbogacane filmami, tekstami źródłowymi, poezją. Zorganizowano także programy literackie dla uczniów oraz przedstawienia teatralne „Pamięć Katyń. Jeśli zapomnę o Nich – Ty Boże na niebie zapomnij o mnie”⁸⁵. Wśród ośrodków edukacyjnych i muzealnych Warszawy Muzeum Katyńskie pozostało jednak dość mało atrakcyjną placówką. Dopiero zbliżająca się 70. rocznica Zbrodni Katyńskiej przyniosła ożywienie jego działalności: we współpracy z IPN rozpoczęto przygotowania do uruchomienia internetowej ekspozycji muzealnej. We wrześniu 2008 r. Minister Obrony Narodowej zdecydował o przeniesieniu Muzeum Katyńskiego do kaponiery Cytadeli Warszawskiej. W styczniu 2009 r. Muzeum zostało zamknięte. MON zamierza w kwietniu 2010 r. uruchomić tam wystawę czasową, a rok później ekspozycję stałą⁸⁶.

Utworzenie Muzeum Katyńskiego oczywiście w żaden sposób nie zahamowało działań wystawienniczych dotyczących Katyń podejmowanych przez inne podmioty. Generalnie rozwijały się one w trzech formach: wystaw o charakterze muzealnym, gdzie pokazywano oryginalne pamiątki (co było niejako kontynuacją wspomnianych wcześniej działań) oraz zdjęcia i publikacje, wystaw plastycznych oraz mobilnych ekspozycji planszowych. Zdarzało się także, że owe płaszczyzny wystawiennicze wzajemnie się przenikały i prezentowane wystawy miały formę hybrydową.

Nie sposób wymienić wszystkich wystaw dotyczących Zbrodni Katyńskiej, dlatego też zostaną wskazane jedynie wybrane prezentacje. Warto zauważyć, że jedynym dużym elementem edukacyjnym Roku Katyńskiego była zaprezentowana w lutym 1995 r. w Centralnej Bibliotece Wojskowej wystawa Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa obrazująca przebieg prac ekshumacyjnych⁸⁷. W kwietniu 1995 r. w Poznaniu zaprezentowano ekspozycję „Katyn – Charków – Miednoje w 55. rocznicę zbrodni”⁸⁸. W 1996 r. w Archiwum Państwowym Miasta Stołecznego Warszawy prezentowana była wystawa „Warszawa rozstrzelana w Katyniu”. Składała się ona z czterech działów – historycznego, dokumentacyjnego, materiałów pochodzących z ekshumacji oraz projektów cmentarzy wojennych. W sposób szczególny zwrócono uwagę na konkretne ofiary Zbrodni⁸⁹. Prawie zawsze wystawy tego typu przygotowywano przy współpracy Rodzin Katyńskich – tak było np. w przypadku wspomnianych wcześniej wystaw warszawskich, w Białymstoku (tu we współpracy z Muzeum Historycznym)⁹⁰ czy Rzeszowie (kilkakrotnie)⁹¹. Wiele wystaw było prezentowanych w Kielcach, np. w 2000 r. wystawa katyńska w Domu Środowisk Twórczych⁹², w 2003 r. w Czytelni Czasopism Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej prezentowano ekspozycję „Katyn w zbio-

⁸⁴ Dla porównania Muzeum Powstania Warszawskiego rocznie przeprowadza ok. 1300 lekcji muzealnych.

⁸⁵ S.Z. Frątczak, *Muzeum Katyńskie...*, s.109–110.

⁸⁶ Pismo Sekretarza Stanu w MON gen. Czesława Piątasza do Andrzeja Polniaszka, Przewodniczącego Stowarzyszenia Rodzin Katyńskich na Zachodzie z 7 sierpnia 2009 r., za: „Rodowód II. Biuletyn informacyjny” 2009, nr 19, s. 77–78; A. Michałek-Budzicz, *Muzeum Katyńskie na Cytadeli Warszawskiej*, www.rp.pl, 28 grudnia 2009 r.

⁸⁷ M. Tarczyński, *Obchody Roku Katyńskiego. Instytucje, programy, efekty*, [w:] *Zbrodnia nie ukarana...*, s. 184–185.

⁸⁸ <http://rodzina-katynska.poznan.w.interia.pl>, 28 grudnia 2009 r.

⁸⁹ B. Łojek, *Warszawa rozstrzelana w Katyniu. Wystawa*, [w:] *Zbrodnia nie ukarana...*, s. 198–200.

⁹⁰ *Obchody 60. Rocznicy Zbrodni Katyńskiej w Białymstoku*, „Rodowód. Biuletyn informacyjny Stowarzyszenia Rodzina Katyńska w Gdyni” 2000, nr 6, s. 17–18.

⁹¹ S. Dec-Sojowa, *O wędrującej wystawie*, „Rodowód. Biuletyn informacyjny Stowarzyszenia Rodzina Katyńska w Gdyni” 2000, nr 12, s. 19–20.

⁹² K. Dziekońska, *Otwarcie wystawy 13 października 2000 r.*, „Rodowód. Biuletyn informacyjny Stowarzyszenia Rodzina Katyńska w Gdyni” 2000, nr 11, s. 13–14

rach i wspomnieniach”⁹³. W 2007 r. przy okazji premiery filmu *Katyń* w kinie Silver Screen (dawna „Moskwa”) prezentowano budzącą duże zainteresowanie wystawę „Prawdy nie można rozstrzelać. Katyń – lekcja historii”⁹⁴.

Wystawy plastyczne były z reguły elementami różnego rodzaju działań skierowanych do młodzieży szkolnej. Wspominany już konkurs „Katyń – Golgota Wschodu”⁹⁵ przyniósł wiele prac, których prezentacje odbywały się zarówno na szczeblu szkolnym, wojewódzkim, jak i centralnym. Także inne konkursy dopuszczające możliwość stworzenia pracy plastycznej często kończyły się ekspozycjami (przykładem mogą być niektóre edycje Gdyńskiego Konkursu Katyńskiego czy konkurs plastyczny Stowarzyszenia Parafiada).

Ważną rolę w upowszechnianiu wiedzy o Zbrodni Katyńskiej odgrywają wystawy panelowe. Ich konstrukcja i uproszczony montaż sprawiają, że z łatwością można je eksponować w dowolnym miejscu. Daje to możliwość dotarcia do szerszego grona odbiorców, również tych z niewielkich ośrodków. Archiwum Akt Nowych w 2000 r. przygotowało ekspozycję „Katyń – walka o prawdę”. Także IPN zorganizował kilka wystaw poświęconych tematyce katyńskiej. Zdecydowanie największą popularnością cieszy się wystawa „Zagłada polskich elit. Akcja AB – Katyń” urządzona w Biurze Edukacji Publicznej IPN w 2006 r. Do dziś jest nieustannie prezentowana, zarówno w kraju, jak i za granicą. Zapotrzebowanie ze strony placówek kulturalnych wymusiło decyzję o wykonaniu jej dodatkowej kopii⁹⁶. Wciąż prezentowane są także inne wystawy: „Katyń – walka o prawdę” (OBEP Kraków 2001), „Małopole w katyńskich dokumentach dr. Jana Robla” (OBEP Kraków 2003)⁹⁷, „Katyń. Zbrodnia, która miała być zapomniana” (OBEP Rzeszów 2007); „Listy stamtąd” (OBEP Szczecin 2007); „Katyń 1940” (OBEP Białystok 2007). Z okazji prezentacji filmu *Katyń* na Litwie w 2008 r. przygotowano w BEP IPN wystawę „Katynės Žudynės” (Zbrodnia Katyńska). Jej polskojęzyczna wersja będzie podstawą cyklu wystaw regionalnych, które zostaną zaprezentowane wiosną 2010 r. Wystawy powstawały także we współpracy z Rodzinami Katyńskimi – chociażby pokazywana w listopadzie 2006 r. na Cmentarzu Centralnym w Szczecinie wystawa zdjęć osób zamordowanych lub zaginionych na Wschodzie⁹⁸. Przygotowane przez IPN wystawy niosą za sobą całą gamę działań edukacyjno-naukowych: od wykładów i prelekcji poprzez seanse filmowe, do zajęć lekcyjnych wykorzystujących kartę pracy, zmuszającą ucznia do uważnego obejrzenia wystawy, tak by odnalazł potrzebne informacje. Często ekspozycjom towarzyszą starannie wydane katalogi wystaw⁹⁹.

Wiedzę o Zbrodni Katyńskiej upowszechniano także za granicą. Ważną inicjatywą było zorganizowanie przez Radę Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa na Węgrzech serii ekspozycji wystawy „Katyń – zbrodnia, polityka, moralność”. Prezentacja trójjęzycznej (polsko-węgiersko-angielskiej) ekspozycji w Domu Terroru w Budapeszcie w kwietniu 2009 r. cieszyła się dużym zainteresowaniem. Wystawa ta była prezentowana także w innych węgierskich miastach. Na szczególną uwagę zasługują także działania edukacyjne dotyczące

⁹³ J. Dachowska, *Katyń w zbiorach i wspomnieniach. Wystawa w Kielcach wrzesień–październik 2003 r.*, „Rodowód. Biuletyn informacyjny Stowarzyszenia Rodzina Katyńska w Gdyni” 2004, nr 1, s. 11.

⁹⁴ *Uroczysta premiera filmu „Katyń”*, „Gazeta Wyborcza” (Kielce), 22 IX 2007.

⁹⁵ *Pamięć o Katyniu po 60 latach*, „Rodowód. Biuletyn informacyjny Stowarzyszenia Rodzina Katyńska w Gdyni” 2001, nr 3, s. 19; J.A. Kmonk, *Pamięci naszych bliskich...*, s. 25.

⁹⁶ Przygotowano też anglojęzyczną wersję: „The Destruction of the Polish Elite. Operation AB – Katyn” (BEP 2009).

⁹⁷ Dostępna jest także elektroniczna wersja, umożliwiająca jej prezentację np. podczas zajęć szkolnych.

⁹⁸ *Wystawa Stowarzyszenia Katyń i IPN*, „Gazeta Wyborcza” (Szczecin), 30 X 2006.

⁹⁹ Katalog wystawy „Zagłada polskich elit. Akcja AB – Katyń” był kilkakrotnie wznawiany, funkcjonując także jako samoistne wydawnictwo; w 2009 r. ukazała się jego wersja anglojęzyczna.

Zbrodni Katyńskiej prowadzone w Rosji. Ważną rolę odgrywa w tym Państwowy Komplex Memorialny „Katyń” – instytucja powołana do życia w 2000 r., zajmująca się nie tylko bieżącym administrowaniem kompleksem cmentarnym w Lesie Katyńskim, ale też szeroko pojętą pracą naukową i edukacyjną poświęconą upamiętnieniu zbrodni stalinowskich. Od 2001 r. Stowarzyszenie Międzynarodowy Rajd Katyński zorganizowało dziewięć wypraw na Wschód. Każdorazowo kilkudziesięciu (w ostatnim czasie blisko stu) motocyklistów przemierzało trasę liczącą kilka tysięcy kilometrów, odwiedzając nie tylko miejsca bezpośrednio związane ze Zbrodnią (Bykownia, Katyń, Kozielsk, Kuropaty, Miednoje, Ostaszków, Starobielsk, Twer), ale też inne miejsca związane z historią Polski. Przy okazji do środowisk polskich na Wschodzie trafiała różnoraka pomoc, a wśród Rosjan propagowano wiedzę o Zbrodni Katyńskiej¹⁰⁰. Bardzo istotne ze względów edukacyjnych były także działania przygotowane przez Stowarzyszenie Współpracy ze Wschodem Memoramus z Poznania. W 2007 r. Stowarzyszenie zorganizowało Marsz Pamięci ze Stacji Gniazdowo do Lasu Katyńskiego. Uczestniczyli w nim zarówno uczniowie szkół wielkopolskich, jak i młodzież rosyjska ze Smoleńska. Inicjatywa była powtarzana w kolejnych latach (także z włączeniem innych miejsc pamięci, jak np. Kuropaty). Skład uczestników rozszerzano także na środowisko wielkopolskich mediów, co zaowocowało wieloma publikacjami. Istotne, że wokół wyjazdu i marszu nauczyciele prowadzili różnego rodzaju działania edukacyjne¹⁰¹.

Tak jak zostało to zaznaczone we wstępie, nie sposób opisać wszystkich inicjatyw upamiętniających, a przez to upowszechniających wiedzę o Zbrodni Katyńskiej w ostatnim dwudziestolecu. Warto wspomnieć organizowane od 2008 r. przez Grupę Historyczną Zgrupowanie „Radosław” widowisko plenerowe „Katyński marsz cieni”, w czasie którego osoby ubrane w przedwrześniowe polskie mundury wojskowe i policyjne przechodzą ulicami Warszawy. Podczas marszu inscenizowane są sceny rewidowania i przesłuchiwania, a wszystko zakończone jest symboliczną sceną egzekucji. Także wiele inicjatyw powstaje w porozumieniu z Rodzinami Katyńskimi, np. w Opolu lokalne Stowarzyszenie pozyskało środki na przeprowadzenie wyjazdowego seminarium historyczno-muzealnego¹⁰².

Przedstawione w tekście sposoby przekazywania i upowszechniania wiedzy o Zbrodni Katyńskiej mają oczywiście niepełny charakter. Na pewno inicjatywy podejmowane z okazji 70. rocznicy Zbrodni przyniosą kolejne interesujące dokonania. Przedstawiony tu, nieco kronikarski zapis pozwala jednak zauważyć, że wspomniane działania przechodzą czytelną ewolucję. Zbrodnia Katyńska coraz częściej nie jest bowiem prezentowana jedynie przez pryzmat wielkiej polityki, lecz poprzez losy poszczególnych ludzi i ich rodzin. Przedstawianie Zbrodni Katyńskiej jedynie jako krwawego symbolu ustępuje próbom wskazania dalekosiężnych skutków tej zbrodni, także dla współczesności. Podkreślanie, że w wyniku decyzji sowieckiego Politbiura z marca 1940 r. zginęła duża część polskiej inteligencji, elity narodowej, pozwala głębiej zrozumieć dalekosiężne skutki katyńskiego mordu. Co ważne, wzrasta też zainteresowanie samą tematyką związaną ze Zbrodnią Katyńską. Bez wątpienia przełomem w szerokim nią zainteresowaniu był film Andrzeja Wajdy. Pozostaje mieć tylko nadzieję, że także w przyszłości zainteresowanie to nie osłabnie.

¹⁰⁰ T. Kaczorowska, *Zapalają ogień pamięci*, Warszawa 2005, *passim*.

¹⁰¹ Opublikowano je w pracy „*Nie zostały tylko guziki...*” *II Marsz Pamięci młodzieży polskiej i rosyjskiej: stacja Gniazdowo – Las Katyński 28 kwietnia 2008 r.*, Poznań 2008.

¹⁰² E. Turkiewicz, *Seminarium historyczno-muzealne dla młodzieży z Opolszczyzny*, „Rodowód II. Biuletyn informacyjny” 2007, nr 12, s. 72.